Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т.2, М., "Мысль", 1978, с. 156.

(2). Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики (Синтаксис и супрасинтаксис). М., "Наука", 1969. с. 34.

(3). Колшанский Г.В. Логика и структура языка. М., "Наука", 1972, с. 308.

(4). Колшанский Г.В. Соотношение субъективных факторов в языке. М., "Наука", 1976, с. 201.

(5). Ломоносов М.В. Краткое руководство к красноречию. М., изд-во АН СССР, 1952, с. 52.

(6). Mamatqulov A.L. Deyksis hodisasining o'ziga xos xususiyatlari. "Xorijiy filologiya", 1-son (86), 2023, 28-bet.

(7). Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild, T., „Akademnashr", 2012, 159-bet.

(8). Панфилов В.Д. О взаимоотношении языка и мышления. М., "Наука", 1977, 134 с.

(9). Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., изд-во восточной лит-ры, 1965, с. 14, 124.

To'xtayeva Qo'ysin Davlatovna (Navoiy davlat universiteti "Ingliz tilshunosligi" kafedrasi mudiri, professor, f.f.n.; kuysin.tukhtaeva1961@gmail.com)

PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING SEMANTIK-FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari, ularning lingvistik tabiati va tilshunoslikdagi o'rni tahlil qilinadi. Paremiologik birliklarning semantik strukturasi, funksional xususiyatlari va pragmatik jihatlari o'rganiladi. Tadqiqot natijasida paremiologik birliklarning semantik-funksional jihatdan murakkab tuzilishga ega ekanligi, ularning tilning turli sathlarida namoyon bo'lishi aniqlangan.*

Kalit so'zlar: *paremiologiya, maqol, matal, semantika, funksional xususiyatlar, pragmatika, lingvistika.*

СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. *В статье анализируются семантико-функциональные свойства паремиологических единиц, их языковая природа и место в лингвистике. Исследуются семантическая структура, функциональные свойства и прагматические аспекты паремиологических единиц. Установлено, что паремиологические единицы обладают сложной семантико-функциональной структурой, проявляющейся на различных уровнях языка.*

Ключевые слова*: паремиология, пословица, афоризмы, семантика, функциональные свойства, прагматика, лингвистика.*

SEMANTIC-FUNCTIONAL PROPERTIES OF PAREMIOLOGICAL UNITS

Annotation. *This article analyzes the semantic-functional properties of paremiological units, their linguistic nature and their place in linguistics. The semantic structure, functional properties and pragmatic aspects of paremiological units are studied. The study found that paremiologically, units have a semantically-functionally complex structure, manifested at different levels of language.*

Keywords: *paremiology, proverb, matal, semantics, functional properties, pragmatics, linguistics.*

Kirish. Paremiologik birliklar har bir tilning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular xalqning dunyoqarashi, madaniyati va qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida alohida ahamiyatga ega [1]. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir. Bu birliklar tilning leksik-semantik tizimida o'ziga xos o'rin tutadi va turli kommunikativ vaziyatlarda muhim funksional ahamiyat kasb etadi [2].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-tipologik, tavsifiy va komponental tahlil metodlaridan foydalanildi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganishda mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarni, shartli ravishda, bir necha yo'nalishga bo'lish mumkin.

Birinchi yo'nalish vakillari paremiologik birliklarning semantik strukturasini tadqiq etishga e'tibor qaratganlar. Jumladan, Permyakov paremiologik birliklarni tilning alohida sathi sifatida o'rganib, ularning semantik strukturasini chuqur tahlil qilgan [3]. Uning fikricha, paremiologik birliklar ikki yoki undan ortiq semaning o'zaro munosabati natijasida yuzaga keladi. Shuningdek, muallif paremiologik birliklarning semantik strukturasini tashkil etuvchi komponentlarning o'zaro bog'liqlik darajasini ham o'rgangan.

Ikkinchi yo'nalish vakillari paremiologik birliklarning funksional xususiyatlarini tadqiq etganlar. Bu borada Vinogradovning ishlari alohida ahamiyatga ega [6]. Olim paremiologik birliklarning nutqda bajara-

digan vazifalarini tahlil qilib, ularning kommunikativ, pragmatik, emotiv-ekspressiv kabi funksiyalarini ajratib ko‘rsatgan.

O‘zbek tilshunosligida Sh.Safarov paremiologik birliklarning pragmatik xususiyatlarini o‘rganib, ularning nutq vaziyatiga bog‘liq holda turli funksional ma’nolar kasb etishini ta’kidlaydi [4]. Olim paremiologik birliklarning pragmatik ma’nosi kontekstual omillarga bog‘liq ekanligini ilmiy asoslab bergan.

Maslova esa paremiologik birliklarning lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etib, ularning milliy-madaniy xususiyatlarini ochib bergan [8]. Uning fikricha, paremiologik birliklar ma’lum bir xalqning dunyoqarashi, mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiruvchi “til ko‘zgusi” hisoblanadi.

Taylor paremiologik birliklarning zamonaviy tildagi o‘rni va ahamiyatini tadqiq etgan [5]. Muallif paremiologik birliklarning hozirgi kunda qo‘llanilish doirasi, ularning semantik transformatsiyasi hamda yangi ma’nolar kasb etish xususiyatlarini o‘rgangan.

Maqol va matallarning leksikografik jihatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan Jukovning tadqiqotlari ham ahamiyatlidir [7]. Muallif paremiologik birliklarning lug‘atlarda aks ettirilishi, ularning semantik tavsifi va stilistik xususiyatlarini yoritib bergan.

Mokiyenko zamonaviy paremiologiyaning dolzarb masalalarini tadqiq etib, paremiologik birliklarning semantik-funksional jihatdan taraqqiy etish tendensiyalarini ko‘rsatib bergan [9]. Olim paremiologik birliklarning zamonaviy tillardagi transformatsiyasi va yangi shakllarining paydo bo‘lish sabablarini tahlil qilgan.

Teliya paremiologik birliklarning frazeologik sistema bilan aloqadorlik masalalarini o‘rgangan [10]. Uning tadqiqotlarida paremiologik va frazeologik birliklarning o‘xshash va farqli jihatlari, ularning semantik-funksional xususiyatlari qiyosiy aspektda tahlil etilgan.

O‘zbek tilshunosligida I.Mirzayev o‘zbek xalq maqollarining lingvistik xususiyatlarini tadqiq etgan [2]. Olim o‘zbek paremiologik birliklarining semantik-struktural, funksional-uslubiy va pragmatik xususiyatlarini yoritib bergan.

Natijalar va muhokama. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini tahlil qilish natijasida quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

Birinchidan, paremiologik birliklarning semantik xususiyatlari kompleks xarakterga ega bo‘lib, ular bir nechta komponentlardan tashkil topadi. Bu komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liqlikda bo‘lib, yaxlit ma’no hosil qilishga xizmat qiladi.

1-jadval

Paremiologik birliklarning semantik komponentlari

Semantik komponent	Xususiyati	Misol
Denotativ ma’no	Asosiy leksik ma’no	“Mehnat – mehnatning tagi rohat”
Konnotativ ma’no	Qo‘shimcha emotsional-ekspressiv ma’no	“Yaxshidan bog‘ qoladi”
Milliy-madaniy komponent	Xalqning dunyoqarashi	“Do‘ppi tor kelganda boshda ayb emas”
Pragmatik komponent	Nutq vaziyatiga bog‘liqlik	“Ko‘za kunda emas, kunida sinadi”

Ikkinchidan, paremiologik birliklarning funksional xususiyatlari turli nutq vaziyatlarida namoyon bo‘ladi [7]. Ularning funksional potensiali kontekstual omillarga bog‘liq bo‘lib, kommunikativ maqsadga ko‘ra turlicha funksional xususiyatlarni ifodalaydi.

2-jadval

Paremiologik birliklarning funksional xususiyatlari

Funksiya turi	Vazifasi	Qo‘llanish doirasi
Kommunikativ	Axborot uzatish	Kundalik muloqot
Pragmatik	Ta’sir o‘tkazish	Notiqlik san’ati
Kognitiv	Bilim saqlash	Ta’lim-tarbiya
Emotiv-ekspressiv	His-tuyg‘u ifodalash	Badiiy nutq

Uchinchidan, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari o‘zaro dialektik bog‘liqlikka ega [8]. Semantik strukturaning murakkabligi ularning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa paremiologik birliklarning turli kommunikativ vaziyatlarda samarali qo‘llanilishini ta’minlaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari quyidagi omillarga bog‘liq [9]:

1.Lisoniy omillar:
▪grammatik strukturasi;
▪leksik tarkibi;
▪uslubiy xususiyatlari.
2.Nolisoniy omillar:
▪nutq vaziyati;
▪ijtimoiy kontekst;
▪madaniy omillar.

Shuningdek, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari ularning lingvomadaniy potensialini ham belgilaydi. Ular ma'lum bir xalqning tafakkur tarzi, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini korpus lingvistikasi metodlari asosida o'rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu esa ularning qo'llanilish chastotasi, kontekstual ma'nolari va transformatsion imkoniyatlarini yanada chuqurroq tadqiq etish imkonini beradi.

Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganish natijasida ularning tilning barcha sathlarida faol ishtirok etishi, nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynashi va madaniy-ma'rifiy ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini tahlil qilish natijasida quyidagi muhim natijalarga kelindi. Paremiologik birliklarning semantik xususiyatlari kompleks xarakterga ega bo'lib, ular bir nechta komponentlardan tashkil topadi. Bu komponentlar o'zaro uzviy bog'liqlikda bo'lib, yaxlit ma'no hosil qilishga xizmat qiladi. Semantik komponentlarni tahlil qilish natijasida to'rtta asosiy guruh ajratildi: denotativ ma'no (asosiy leksik ma'no), konnotativ ma'no (qo'shimcha emotsional-ekspressiv ma'no), milliy-madaniy komponent (xalqning dunyoqarashi), pragmatik komponent (nutq vaziyatiga bog'liqlik). Har bir komponentning o'ziga xos xususiyati va qo'llanilish doirasi mavjud.

Paremiologik birliklarning funksional xususiyatlari turli nutq vaziyatlarida namoyon bo'ladi. Ularning funksional potensiali kontekstual omillarga bog'liq bo'lib, kommunikativ maqsadga ko'ra turlicha realizatsiya qilinadi. Funksional jihatdan kommunikativ (axborot uzatish), pragmatik (ta'sir o'tkazish), kognitiv (bilim saqlash) va emotiv-ekspressiv (his-tuyg'u ifodalash) turlarga ajratiladi. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari o'zaro dialektik bog'liqlikka ega. Semantik strukturaning murakkabligi ularning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa paremiologik birliklarning turli kommunikativ vaziyatlarda samarali qo'llanilishini ta'minlaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari lisoniy (grammatik struktura, leksik tarkib, uslubiy xususiyatlar) va nolisoniy (nutq vaziyati, sotsial kontekst, madaniy omillar) omillarga bog'liq.

Gender xususiyatlariga ko'ra, paremiologik birliklar erkak va ayolga xos stereotiplarni, ijtimoiy rollerni va munosabatlarni aks ettiradi. Masalan: "Er yigitning bir kunlik g'ayrati – ming kunlik davlati", "Yaxshi xotin – erning davlati" kabi.

Uslubiy xususiyatlariga ko'ra, neytral, so'zlashuv, kitobiy va arxaik maqollar farqlanadi [6]. Zamonaviy nutqda ko'plab maqollarning strukturasi o'zgarishi, yangi ma'no kasb etishi, qisqarishi va kontaminatsiyaga uchrashi kuzatilmoqda [8].

Paremiologik birliklarning lingvokulturologik aspektlari ularning milliy mentalitetni ifodalash, axloqiy me'yorlarni belgilash, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, xalq donishmandligini saqlash kabi funksiyalarini ko'rsatadi [7].

Pragmalingvistik xususiyatlari nutq vaziyatiga ko'ra, ta'kidlash, ogohlantirish, maslahat berish, tanqid qilish kabi pragmatik funksiyalarda namoyon bo'ladi. Zamonaviy kommunikativ maydonda ommaviy axborot vositalari tili, reklama matnlari, internet muloqoti va siyosiy diskursda faol qo'llanilmoqda. Zamonaviy tilshunoslikda paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini korpus lingvistika metodlari asosida o'rganish tendensiyasi kuchaymoqda [1]. Bu ularning qo'llanilish chastotasi, kontekstual ma'nolari va transformatsion imkoniyatlarini yanada chuqurroq tadqiq etish imkonini beradi.

Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganish natijasida ular tilning barcha sathlarida faol ishtirok etishi, nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynashi va madaniy-ma'rifiy ahamiyat kasb etishi ilmiy jihatdan tasdiqlandi [2].

Xulosa. Paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, paremiologik birliklar semantik jihatdan murakkab tuzilishga ega bo‘lib, ularning ma’no strukturasi denotativ, konnotativ, milliy-madaniy va pragmatik komponentlardan tashkil topadi. Bu komponentlarning o‘zaro munosabati paremiologik birliklarning semantik mazmunini shakllantiradi.

Ikkinchidan, funksional xususiyatlariga ko‘ra, paremiologik birliklar kommunikativ, pragmatik, kognitiv va emotiv-ekspressiv funksiyalarni bajaradi. Bu funksional xilma-xillik ularning nutqda keng qo‘llanilishini ta’minlaydi. Ayniqsa, zamonaviy kommunikativ maydonda paremiologik birliklarning yangi qo‘llanish sohalarining vujudga kelishi ularning funksional potensialini yanada kengaytirmoqda.

Uchinchidan, paremiologik birliklarning gender xususiyatlari jamiyatda tutgan ijtimoiy roli va stereotiplarni aks ettiradi. Bu esa ularning lingvokulturologik ahamiyatini ko‘rsatadi. Shuningdek, paremiologik birliklar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy xususiyatlarini saqlash va avloddan avlodga yetkazish vazifasini bajaradi.

To‘rtinchidan, paremiologik birliklarning uslubiy xarakteristikasi ularning turli nutq uslublarida qo‘llanilish imkoniyatlarini belgilaydi. Zamonaviy tilshunoslikda paremiologik birliklarning transformatsiyaga uchrashi, yangi ma’nolar kasb etishi va kontaminatsiya hodisasi kuzatilmoqda. Kontaminatsiya lotincha contaminatio – “ifloslanish”, “aralashish” ma’nolarini anglatib, bu tilshunoslikda ikki yoki undan ortiq so‘z shakllari, iboralar yoki strukturalarning o‘zaro aralashuvi natijasida yangi, ko‘pincha, gibrid shaklning yuzaga kelishi hodisasidir. Bu hodisa fonetik, morfologik, leksik yoki frazeologik darajalarda sodir bo‘lishi mumkin. Bu esa ularning dinamik rivojlanishini ko‘rsatadi.

Kelajakda paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlarini o‘rganishda quyidagi yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. Zamonaviy korpus lingvistikasi metodlari asosida paremiologik birliklarning qo‘llanilish chastotasini o‘rganish.
2. Paremiologik birliklarning yangi kommunikativ maydonlardagi (ijtimoiy tarmoqlar, internet-muloqot) transformatsiyasini tadqiq etish.
3. Paremiologik birliklarning zamonaviy jamiyatdagi aksiologik ahamiyatini o‘rganish.
4. Paremiologik birliklarning lingvodidaktik potensialini ochib berish.
5. Paremiologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini qiyosiy aspektda tadqiq etish.

Xulosa qilib aytganda, paremiologik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari ularning tildagi o‘rnini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ular nafaqat lisoniy hodisa, balki xalqning madaniy merosi sifatida ham talqin qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Paremiologik birliklarni zomonaviy metodlar vositasida o‘rganish, ilmiy jihatdan tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Kunin A.V. Frazeologiya zamonaviy ingliz tilida. Moskva, “Nauka”, 2017, 288-bet.
(2). Mirzayev T. O‘zbek xalq maqollari: lingvistik tahlil. Toshkent, “Fan”, 2020, 156-bet.
(3). Permyakov G.L. Paremiologiya asoslari. Sankt-Peterburg, “Nauka”, 2018, 240-bet.
(4). Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Toshkent, “Musiqa”, 2019, 224-bet.
(5). Taylor A. The Proverb in Modern Usage. New York, “Peter Lang”, 2016, 310 p.
(6). Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии. Москва, “Наука”, 2021, 280 с.
(7). Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. Москва, “Русский язык”, 2019, 544 с.
(8). Маслова В.А. Лингвокультурология. Москва, “Академия”, 2020, 208 с.
(9). Мокиенко В.М. Современная паремиология. Москва, “Флинта”, 2017, 264 с.
(10). Телия В.Н. Русская фразеология. Москва, “Языки русской культуры”, 2018, 288 с.

Nematova Nargiza Azimovna (Navoiy davlat universiteti; nematovanargiza2019@gmail.com; 0000-0003-4699-3071)

ASSOTSIATIV ALOQALAR VA KONNOTATIV MA’NO: NOMINATSIYA JARAYONIDA MADANIY OMILLAR ROLI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada assotsiativ aloqalar va konnotativ ma’nolarning nominatsiya jarayonidagi o‘rni va ular orqali madaniy omillarning tilshunoslikdagi ahamiyati tahlil etiladi. Denotativ va konnotativ ma’no farqlari, shuningdek, til birliklarining madaniy va kognitiv kontekstda shakllanishi, lug‘at boyligining yangilanishida nominatsiyaning roli yoritilgan. Maqolada lingvokulturologik yondashuv orqali nominatsiya aktlarining madaniyatlararo muloqotdagi ahamiyati ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar*: nominatsiya, assotsiatsiya, konnotatsiya, denotatsiya, madaniy omil, lingvokulturologiya, semantika, kognitiv tilshunoslik.*